

FEİL ZAMANLARININ TƏDRİSİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAFI

Ruhanə Xambatova,

fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə doktorant

Gəncə Dövlət Universiteti

E-mail: ruhanexambatova@mail.ru

Rəyçilər: *ped. ü. fəls. dok., dos.A. Quliyev,*
prof. M. Yusifov

Açar sözlər: *grammatik qayda, nitq aktı, yazılı dil, şifahi dil, danışmaq dili*

Ключевые слова: *грамматические правила, речевой акт, письменный язык, устный язык, разговорный язык*

Key words: *grammatical rule, speech act, writing language, oral language, conversation language*

Feil zamanları başqa mövzulara nisbətən bir qədər mürəkkəbliyi ilə seçilir. Ona görə də feil zamanlarına aid nitq mədəniyyəti normalarını mənimsətmək üçün feil zamanlarının qrammatik qaydalarına mükəmməl bələd olmaq tələb edilir. Nitq mədəniyyəti normalarını bilmədən də qrammatik qaydaları yadda saxlamaq elə asan deyildir. Feil zamanlarına aid qrammatik qaydalar zaman ölçüsü üzrə təsnif edilən şəkilçi elementlərinə görə tənzim olunur. Orta ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfinə aid „Azərbaycan dili” dərslində bu qaydalar aşağıdakı kimi işlənir:

İndiki zaman hərəkətin indiki zamanda baş verdiyini bildirmək üçün feilin kökünə və ya başlanğıc formasına - *ır (-ir, -ur, -ür)* şəkilçisi artırılır; Məsələn: *baxır, gəlir, qoruyur, ütüləyir.*

Keçmiş zaman hərəkətin keçmiş zamanda baş verdiyini bildirmək üçün feilin kökünə və ya başlanğıc formasına -*dı (-di, -du, -dü), -miş(-miş, -muş, -müş), -ib(-ib, -ub, -üb)* şəkilçilərindən biri artırılır; Məsələn: *yazdı, gəlmişəm, görübsən.*

Gələcək zaman hərəkətin gələcək zamanda baş verəcəyini bildirmək üçün feilin kökünə və ya başlanğıc formasına -*acaq (-əcək), -ar (-ər)* şəkilçilərindən biri artırılır: Məsələn, *görüəcək, danışar* [3,137]. Müəllim üçün metodik vəsaitdə deyilir ki, dərsləyin 137-ci səhifəsində verilmiş 6-cı tapşırıq motivasiya rolu oynayır. Bu tapşırıq yerinə yetirildikdən sonra nəzəri material mənimsənilir. 7-12-ci tapşırıqlar yerinə yetirilir. Bu tapşırıqlar şagirdin feil zamanları ilə bağlı verilmiş nəzəri materialı nə dərəcədə mənimsədiyini nümayiş etdirir [1,150].

Feil zamanlarına aid qrammatik qaydalarının mənimsənilməsi və onların nitq mədəniyyətinə tətbiqi işi bir qədər çətin olduğundan müəllim bunların öyrədilməsində müasir təlim texnologiyalarından qarşılıqlı surətdə istifadə edə bilməlidir yəni burada yalnız bir və ya iki metoddan istifadə ilə hər şeyi bitib tamamlanmış hesab etmək mümkün deyildir. Prof. H. Bəliyev və A. Bəliyevin „Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” adlı kitabında göstərilir ki, „Müəllimlər məzmunu təhrif etmədən təlim standartları gözlənilməklə rəngbərəng metod və üsullardan istifadə etməkdə sərbəstdirlər” [4,150].

Feil zamanlarının qrammatik qaydalarının mənimsənilməsi üzrə şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində motivasiya, „beyin həmləsi”, (əqli hücum), sinektika, BİBÖ (bilirik, istəyirik bilək, öyrənməliyik), klaster (şaxələndirmə), diskussiya, kolba, ziqzaq və ya mozaika, sinkveyn kimi təlim texnologiyalarından yaradıcı şəkildə istifadə etmək mümkündür. Feil zamanlarının tədrisində nitq mədəniyyəti məsələlərinin öyrədilməsi üçün 6-cı sinfin dərslində verilən dil qaydalarına da yaradıcı baxmaq lazım gəlir. Dərsləyin tələblərindən kənara çıxmaq şərti ilə şagirdlərə nitq mədəniyyəti barədə yeni məlumat vermək müəllimin bilik və bacarığından, onun pedaqoji məharətindən çox asılıdır. Nitq mədəniyyətini öyrənmək bu gün zamanın tələbidir. Nitq mədəniyyəti yazılı dili, şifahi dili və danışmaq dilini əhatə edir. Hər bir dil istifadəçisi yazı mədəniyyətinə və şifahi dilə yiyələnəlməlidir, danışmaq dilinin normalarına bələd olmalıdır. Şifahi dildə danışmaq dilinin bütün elementlərindən yox, ancaq

şifahi dilə aid normalardan bəhrələnmək tələb olunur. Eyni zamanda şifahi dili bütünlükdə yazılı dilin təkrarına çevrilməməlidir. Çox yaxşıdır ki, müasir dərslikdə bu normalara aid nümunələr verilir. Ancaq təəssüf doğuran hal budur ki, informasiya texnologiyalarının inkişaf etdiyi indiki dövrdə yazı mədəniyyətinə yiyələnmək işi onunla ayaqlaşma bilmir. Eyni zamanda, şifahi dil məsələsi bir qayda olaraq danışmaq dili ilə qarışıq salışır. Halbuki Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafına real imkanlar yaranmış indiki vaxtda bu sahədə xeyli çatışmazlıqlar özünü göstərməkdədir.

Prof. B. Xəlilov yazır: „Abituriyentlər qəbul zamanı, tələbələr isə oxuduqları ali təhsil müəssisələrində test suallarına asanlıqla cavab verirlər. Ancaq bildiklərini yazılı şəkildə istifadə etməyə çətinlik çəkirlər. Hiss olunur ki, yazı vərdisi itir. Məqsəd ondan ibarət olmalıdır ki, inşa yazıda şagirdlərin, abituriyentlərin lüğət ehtiyatı, təfəkkürü, sərbəst düşüncə tərzini, yaradıcı təxəyyülünü əks etdirmək imkanı, qrammatik qayda-qanunları bilməsi üzə çıxarsın” [7, 33-34].

Dos. S. Hüseynoğlu maraqlı doğuran bir yazısında yazılı və şifahi dilin problemlərindən bəhs edərək yazır ki, „Ədəbiyyat müəllimləri şagirdlərin yazılı nitqinə daha həssas və diqqətli olurlar. Belə fikir hökm sürür ki, yazı sənətdir, „göz qabağındadır”; belə çıxır ki, şifahi nitq „göz qabağında” olmur. Deməli, şifahi nitqin nöqsanlarına göz yummaq olar [5, 55]. R. Quliyeva və Ş. Əliyevanın bir məsələsində nitq mədəniyyətinin tədrisi ilə əlaqədar deyilir ki, „İstər ümumtəhsil, istərsə də ali məktəblərdə nitq mədəniyyətinin nəzəri və praktik məsələlərinin tədrisinə ciddi əhəmiyyət verilməlidir.

Bunun üçün Azərbaycan dili tədrisi yüksək səviyyədə qurulmalı, bu sahədə çalışan müəllimlər təlimdə vahidlik prinsipini gözləməli, şagirdlərin, tələbələrin nitqinə ciddi tələbkarlıqla yanaşmalıdırlar. Nitq mədəniyyəti deyərək nitqin ədəbi dil normalarına uyğunluğu, dildə istifadə vasitələrindən və imkanlarından nitqin məqsəd və məzmununa müvafiq şəkildə istifadə etmək bacarığı, dil səviyyələrinin və onlara daxil olan vahidlər sisteminin normalaşdırılması, təkmilləşdirilməsi başa düşülür” [8, 43]. S. Hüseynova yazır ki, „Müxtəlif zamanlarda nitq mədəniyyətinin inkişafını göstərən faktlar xalqımızın mənəvi baxımdan dərinlik və yüksəkliyini özündə yaşadır [6, 4].

6-cı sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyində feil zamanlarına aid qaydalarda qrammatik normalarla yanaşı nitq aktı üzrə dəyişən variantlar da diqqətdən yayılmır. Dərslikdə göstərilir ki, “II şəxsə olan fellərə keçmiş zaman şəkilçisi – *mış* artırıldıqda şəkilçinin son samiti (*ş*) düşə bilər, *qaç-mi(ş)-san, gəl-mi(ş)-sınız*”.

Keçmiş zaman (*-ib*), gələcək zaman (*-acaq*) şəkilçisi qəbul etmiş feillər III şəxsin təkinə aid olanda çox zaman *-dır* şəkilçisiz işləmir: *qaçıb(dir), gələcək(dir)*.

İndiki və gələcək zaman şəkilçiləri qəbul etmiş feillərin sonundakı *a, ə* saitləri *ı, i, u, ü* kimi tələffüz olunur: *yaşayır (yaşıyır), yoxlayacaq (yoxluyacaq), anlayır(anlıyır)*.

III şəxsin cəmində işlədildikdə *-ır* indiki zaman şəkilçisinin və *-ar* gələcək zaman şəkilçisinin samiti [1] kimi tələffüz olunur: *qaçırlar (qaçillər), baxarlar(baxallar)*.

II şəxsin cəmində feillərin yazılışı ilə tələffüzü fərqlənir: *görürsünüz (görürsüz), qayıtdınız (qayıtdız), oxuyacaqsınız (oxuyacaq-sız), gəlməzsınız (gəlməzsiz)* [2, 115-116].

Göründüyü kimi, dərslikdə qrammatik qaydalarla yanaşı nitq aktında baş verən variantlar da göstərilir. Dərslikdə qrammatik qaydaların təsviri, demək olar ki, elə bir ciddi problem yaratmır. Olsa-olsa müəyyən natamamlıqlar gözə çarpa bilər ki, onun da bərpası asanlıqla başa gələndir. Burada məsələ nitq mədəniyyəti ilə bağlıdır. Qrammatik qaydaların tətbiqi ilə yazılı dilin normaları tənzim olunur. Belə ki, məsələn, indiki zamanda sonu samitlə bitən sözlərə *-ır (-ir,-ur,-ür)* şəkilçisinin qoşulması ümumi qaydadır və hamının buna riayət etməsi məcburidir: *al-alır, gəl-gəlir, gör-görür*. Başqa variant məsələn, yerli danışılarda *alir, gəlür, görür: aler, gələr, görer* yazılı dil üçün məqbul deyildir. Eyni zamanda, sonu saitlə bitən sözlərə *-yır (-yir,-yur,-yür)* şəkilçisi artırılır ki, burada *y* samiti iki yanaşı saitin tələffüzdə yaratdığı çətinliyi asanlaşma yolu ilə tənzimləyir.

Yazılı dil üçün nitq aktında baş verən hər hansı variant qəbul edilmir. Bu qaydalar zaman-zaman dilin sözü tərəfindən cəlalanıb ənənəvi normaya çevrilmişdir. Ona görə də həm yazılı dildə, həm də radioda, televiziya, rəsmi tədbirlərdə, müzakirələrdə, çıxışları səsləndirilən şifahi dildə, o cümlədən, hamının istifadə etdiyi ümumi danışılarda vahid normaya çevril-

mişdir. İndiki zamanın inkarında da ənənəvi tip-
li normalar yaranmışdır. Məsələn, dil quruluşu-
na görə feilə *-ma* inkar şəkilçisi qoşulduqdan
sonra indiki zamanın *-yır* (*yir, -yur, -yür*) variant-
larındakı şəkilçisi qoşulmalıdır: *al-ma-yır*. La-
kin nitq aktı bu dil strukturunda asanlaşma tələ-
bi ilə sıxlaşma yaradır və sözün quruluşu *al-m-ır*
şəklinə düşür. Bu forma nitq aktı üzrə cilalana-
raq ənənəvi normaya çevrilir.

Lakin bununla yanaşı, bəzi yerli danışılarda
dil strukturunun əvvəlki tərkibinə uyğun
variant saxlanılır: *almeyir, almıyır*. Tədris zama-
nı bu variantların mövcudluğunu şagirdlərə izah
etmək lazımdır. Ona görə ki, artıq ənənəyə çev-
rilmiş normalar ümumi dil səviyyəsi qazanılmış
olur. Ümumi istifadə də isə cilalanmış normalar-
dan istifadə olunması anlayışın nizamlanması ba-
xımından əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda Azər-
baycan dilinin beynəlxalq informasiya məkanına
çıxdığı indiki dövrdə xarici vətəndaşların bu dili
öyrənilməsindəki maneələr aradan qalxmış olur.
Nitq mədəniyyəti məsələlərinin mənimsənilmə-
sində nəqli keçmişə aid bəzi çətinlik yarada bilən
məqamlar da mövcuddur.

Əksər dərslərdə nəqli keçmişdən bəhs
edilərkən onun *-miş(-miş, -muş, -müş)* şəkilçisi
ilə düzəldildiyi barədə məlumat verilir. Ancaq
yaxşı haldır ki, orta ümumtəhsil məktəblərinin
„Azərbaycan dili” dərslində nəqli keçmişə aid
olan *-ib(-ib, -ub, -üb)*, *-yib(-yib, -yub, -yüb)* şəkil-
çisinin də mövcudluğu göstərilir. Bu isə norma-
ların orta məktəb şagirdləri tərəfindən mənimsə-
nilməsində müəyyən çətinliklər baş verməsinə
səbəb olur. Ona görə də müəllim səbrlə, təmkin-
lə, müasir təlim texnologiyalarına əsaslanaraq
yaranan çətinliyin aradan qaldırılmasına müvəf-
fəq olmalıdır.

Müəllim ilk növbədə anlatmalıdır ki, *-miş*
(*-miş, -muş, -müş*) variant həm ümumi dil səviy-
yəli ənənəvi normaları üzrə, həm də yazılı dildə
icbari normalar üzrə işlədilir. Belə ki, məsələn,
1-ci şəxsin təkində və cəmində *-miş (-miş, -muş, -
müş)* variantı ənənə üzrə yazılı dildə və nitq
aktına görə baş verən digər dil prosesində fərq
yaratmadan işlədilir: *almışam, gəlmişəm, almi-
şığıq, gəlmişik*.

İkinci və üçüncü şəxslər yazılı dil üçün ic-
baridir. Yəni yazıda hər kəs nəqli keçmişin
qrammatik qaydalarına məcburi şəkildə riayət

etməlidir: *almışsan, gəlmişsən, almışsınız,
gəlmişsiniz*.

Nitq aktına görə ikinci şəxsin nəqli keçmiş
zaman ifadəsi fərqlənir. Bu fərq

ondan ibarətdir ki, ikinci şəxsə həm –
miş(-miş, -muş, -müş) şəkilçisinin ixtisarlaşmış –
mi(-mi, -mu, -mü) variantından, həm də *-ib (-ib, -
ub, -üb)* *-yib(-yib, -yub, -yüb)* şəkilçisindən istifa-
də edilir. Bəzən ədəbiyyatda *-ib...* variant şifahi
dilin və ya danışmaq dilinin əlaməti kimi göstəri-
lir. *-mi ...* variantına gəlinə bu variant da şifahi
və ya danışmaq dilinin paralel elementi kimi sə-
ciyyətləndirilir. Ancaq *-ib ... və -mi ...* şəkilçilə-
rinə aid göstərilən bu funksional təyinatlar özü-
nü doğrultmur. Çünki, Azərbaycan dilində *-ib
... və -mi* şəkilçiləri müəyyən nitq əraziləri üçün
səciyyəvidir. Belə ki, məsələn, Azərbaycan dili-
nin Qərb ərazilərində *-ib ...*, Şərq, o cümlədən,
Qarabağ ərazisində *-mi ...* variantı üstünlük təş-
kil edir. Bu o deməkdir ki, həmin şəkilçilərin
heç biri nitq aktında ümumi xarakterli deyildir.
Ona görə də onlar funksionallıq baxımından re-
gional normalılıq təşkil edir.

Bunlardan hansına daha üstünlük verilmə-
si barədə fikir söyləmək onların yayılma ərazilə-
rinə və istifadəçilərin kəmiyyətinə görə müm-
kün ola bilər. Əlbəttə ki, dil norması üçün bir
qrammatik göstərici daha məqsədəuyğundur.
Ancaq dil istifadəçilərinin bir varianta keçidi
asan deyildir. Bunun üçün nitq mədəniyyətinə
kütləvi yiyələnmək lazımdır. Bu sahədə şifahi
dilin subyektivi olan radio, televiziya, rəsmi təd-
birlərin cəmiyyətdəki mövqeyi çox böyük əhə-
miyyət kəsb edir. Xatırlatmaq lazımdır ki, orta
əsrələrin hətta yazılı dilinə aid nümunələrdə *-ib
...* variantının birinci şəxsin təkisi üzrə işlənməsi
faktları olmuşdur.

*Eşq daminə giriftar olalı zar olubam
Nə bəladır ki, ona böylə giriftar olubam
(Məhəmməd Füzuli)*

Zaman keçdikcə *-ib...* forması birinci şəx-
sin təkində işlənmək funksiyasını itirmişdir.
Ona görə də şifahi dildə və danışmaq dilində bir-
variantlı normaya keçid üçün məktəb təhsilinin
çox mühüm rolu vardır.

Şühudi keçmiş zamanın yazı norması tam
sabitdir: *aldım-aldıq, aldım-aldınız, aldı-aldılar*.

Şifahi dil norması da buna uyğun tətbiq edilə bilər. Danışq dilində isə yalnız ikinci şəxsin cəmi ixtisarlaşmış variant üzrə deyilir: *aldınız-aldız, gəldiniz-gəldiz*.

Gələcək zaman formasında isə nitq aktına görə yazı normalarından fərqlənən variantlarda nisbi artıqlıq vardır. Yazı normasına görə qeyri-qəti gələcək zaman belə ifadə olunur: *al-aram, gəl-əram, al-arıq, gəl-ərik, al-arsan, gəl-ərsən; al-arsınız, gəl-ərsiniz, al-ar, gəl-ər, al-arlar, gəl-ərlər*.

Fərq ikinci və üçüncü şəxslərin cəmində özünü göstərir. İkinci şəxsin cəmi nitq aktında *al-arsız, gəl-ərsiz*; üçüncü şəxsin cəmi isə *al-allar, gəl-əllər* variantına keçir. Bu da danışq dili üçün səciyyəvidir.

Qəti gələcək zamanda da yazılı dil ilə müqayisədə nitq aktına məxsus variantların olduğu müşahidə edilir. Yazılı dilin norması qrammatik qaydalara uyğun olaraq formalaşmışdır. *Alacağam, gələcəyəm; alacağınq, gələcəyənk; alacaqsan, gələcəksən; alacaqsınız, gələcəksiniz; alacaq, gələcək; alacaqlar, gələcəklər*.

Nitq aktına görə gəti gələcək zamanda aşağıdakı kimi variantlar baş verir: *alacağam-*

alacam; gələcəyəm-gələcəm; olacağınq-olacağınq; alacaqsınız-alacaqsız, gələcəksiniz-gələcəksiz; alacaqlar-alacaxlar.

Müəllimin borcudur ki, bütün bu variantları tədris etdiyi qruplar üzrə təhlil etsin, birinci növbədə yazılan dil normasını mənimsətsin. Çünki bu dil qaydalarına bələd olan şagirdlər üçün daha asandır. Digər variantlar danışq dili deyilişi kimi diqqətə çatdırılmalıdır və burada norma vahidliyinə aparan yollar diskussiya yolu ilə müzakirə edilib, optimal nəticə çıxarılmalıdır. Unutmaq olmaz ki, hər bir dilin həm ölkədaxili həm də beynəlxalq nüfuzu onun sabit, zəngin dil normalarının olmasından daha çox asılıdır.

Problemin aktualığı. Feil zamanlarına məxsus yazılı və şifahi dil normalarının qarşılıqlı şəkildə mənimsədilməsi üsullarının müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Problemin elmi yeniliyi. Feil zamanlarına məxsus elementlərin yazılı və şifahi dil fərqlənmələrində nitq aktının aparıcı olmasının müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişafında norma vəhdətinə səy göstərilməsindən ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dili: 5-ci sinif. Müəllim üçün vəsait. Bakı: Altun kitab, 2012.
2. Azərbaycan dili: Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik. Bakı: Altun kitab, 2013.
3. Azərbaycan dili: Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün dərslik. Bakı: Altun kitab, 2016.
4. Bəliyev H. Bəliyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014.
5. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsi // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 2008, № 1
6. Hüseynova S. Azərbaycan nitq mədəniyyətinin və siyasi natiqliyin inkişafında Heydər Əliyevin rolu // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 2015.
7. Xəlilov B. Yazı mədəniyyəti // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 2015. № 2
8. Quliyeva R. Əliyeva Ş. Tələbələrdə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 2009. № 4

Р. Хамбатова

РАЗВИТИЕ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ УЧЕНИКОВ В ПРЕПОДАВАНИИ ВРЕМЕН ГЛАГОЛА

РЕЗЮМЕ

В статье затрагиваются вопросы развития речевой культуры учеников в процессе преподавания времен глагола. Здесь говорится, что ученики более легко могут усвоить нормы речевой культуры на базе письменного языка. Потому что нормы письменного языка напрямую связаны с грамматическими нормами. В языковых процессах по речевому акту ученики также легко могут усвоить традиционные нормы. Потому что и традиционные языковые нормы имеют общие начала для письменного языка. Основная сложность заключается в определении норм, относящихся к устному языку и разговорному языку и здесь необходимо использовать современные обучающие технологии.

**IMPROVEMENT OF SPEECH CULTURE OF PUPILS IN TEACHING OF TENSE FORMS
OF VEBS**

SUMMARY

Improving of speech culture of pupils along with teaching of tense forms of verb is provided in this article. Provided that, pupils may learn regulations of speech culture easily in written language base. Thus, rules of written language are directly based on grammar rules. In the same time, pupils can understand traditional norms easily in language processes which occurred with speech act. Traditional language norms have general basis for written language. The main difficulty is defining regulations belonging to oral and spoken language, but using of modern teaching technologies are required in here.

Redaksiyaya daxil olub: 05.12.2017